

Statsbygning, etnosymbolisme og Danmarks historie i 1700-tallet

AF

CLAUS MØLLER JØRGENSEN

Etnosymbolistisk nationalismeteorien har i de senere år tiltrukket sig opmærksomhed blandt danske historikere. Etnosymbolismen som tilgang betegner en udfordring af den modernistiske tilgang, som har præget dansk identitetshistorie siden slutningen af 1980'erne, og som denne artikel ligger i forlængelse af. Som sådan er jeg i udgangspunktet kritisk i forhold til etnosymbolismens teori om etnien som en historisk konstant, der danner grundlaget for moderne nationer, og det medfølgende kontinuitetssynspunkt på udviklingen af moderne nationer og nationalstater. Hensigten med denne artikel er ikke at belyse de forskellige måder, hvorpå etnosymbolismen er blevet omsat i danmarkshistoriske tolkninger, eller at diskutere, om de er i overensstemmelse med etnosymbolismens hovedarkitekt Anthony D. Smiths teoretiske ambition.¹ Artiklen spiller alene op imod et etnosymbolistisk inspireret syn på Danmarks historie, som Michael Böss har fremlagt. Så vidt jeg kan bedømme, er Böss en af tidens mest indflydelsesrige offentlige intellektuelle på det historiske felt,² og hans opfattelse af Danmarks historie må derfor påkalde sig særlig interesse.

Artiklen er et forsøg på at tilbagevise etnosymbolismens kontinuitetsopfattelse ved at skitsere en empirisk funderet tolkning af statsbygning og identifikation i perioden umiddelbart forud for den mo-

¹ K. Holdgaard Andersen: *Da danerne blev danske*, ph.d.-afhandling, Aarhus Universitet 2017, s. 63ff.; A. Wagner: *Danskhed i middelalderen*, Aarhus 2015, jf. E. Opsahl: „Danskhed“, *Historisk Tidsskrift*, 116:2 (2016), s. 473-483, 476; K.J.V. Jespersen: *Historien om danskerne 1500-1800*, Kbh. 2006. Rasmus Glenthøj afgrænser i *Skilsmissen. Dansk og norsk identitet før og efter 1814*, Odense 2012, s. 11 etnien til det sene 1700-tals borgerskab. Glenthøj afviser eksplicit, at etnien skulle omfatte almuen (R. Glenthøj: „Identitetshistorie – en replik“, *temp*, 8 (2014), s. 159-169, 167). Denne måde at operationalisere etnosymbolisk teori på er efter min mening i fuld overensstemmelse med en modernistisk tolkning, jf. C. Møller Jørgensen: „Identitetshistorie“, *temp*, 7 (2013), s. 183-195. Smiths forfatterskab er meget omfattende. På dansk foreligger Anthony D. Smith: *Nationalisme*, Kbh. 2004.

² Böss er bl.a. en af kuratorerne for den nye Danmarkskanon <https://www.danmarkskanon.dk/> (18. april 2017), klummeskribent også om historiske emner i *Berlingske Tidende* og forfatter til bl.a. *Det demente samfund: historieløshed i nutidskulturen*, Kbh. 2014.

derne danske nationalstats etablering i 1800-tallet. Det, jeg vil forsøge at vise, er, at den forestilling om kontinuitet, som Böss mener at have påvist, løber ind i problemer, når den konfronteres med realhistoriske forskningsresultater omhandlende Danmarks historie i 1700-tallet. Af mange grunde har jeg valgt at holde mig til perioden forud for den moderne nationale tænkning og nationale integrationsproces. Det skyldes selvfølgelig hensyn til artiklens omfang, men vigtigere er det, at forestillingen om kontinuitet fra middelalderen til i dag, som er kernen i Böss' opfattelse af Danmarks historie, må kunne testes i perioden forud for den nationale integrationsproces, der begynder i 1800-tallets første halvdel.

Artiklen bygger på forskningslitteraturen, overvejende på nyere historisk forskning, og falder i fem dele. Først introduceres Böss' tolkning. Dernæst undersøges dansk statsbygning, som den nationale integrationsproces er knyttet til. I artiklens tredje del undersøges patriotismen i en københavnsk kontekst, udviklingen af en skriftbaseret offentlighed og patriotismens former. Fjerde del tager landbosamfundet op til behandling og undersøger, hvilke identifikationsformer der kan spores dér. Femte del opsummerer og diskuterer, hvorledes undersøgelsens resultater kan tolkes.

En etnosymbolsk tolkning af Danmarks historie

Michael Böss har i kortform formuleret sin tolkning af Danmarks historie, som ifølge ham følger en generel europæisk udviklingslinje:

blandt Middelalderens etniske samfund fandtes fortællinger og andre „symbolsprog“, der sammen med det talte sprog bandt dem sammen som kulturelle grupper. I de statsdannelse, som udviklede sig fra Renæssancen, gjorde de dominerende etniske grupper deres sprog, konfession, myter, traditioner og forestillinger om fædrelandet til hele „folkets“. Denne kulturelle homogeniseringsproces kulminerede i 1800-tallet; på et tidspunkt, hvor oplysningens patriotiske ideal om „folkets frihed“ smeltede sammen med romantikkens kulturelle nationsbegreb. Selv om intellektuelle og kunstnere spillede en stor rolle for skabelsen af den moderne nationalismes traditioner og symboler, kunne de ikke være blevet integreret så effektivt i de enkelt befolkningers selvforståelse, hvis der ikke i forvejen havde fandtes en kollektiv selvopfattelse, mener etnosymbolisterne.³

³ M. Böss: „Grundtvigs nationalisme i lyset af nationalismeteorien“, O. Korsgaard og M. Schelde (red): *Samfundsbyggeren. Artikler om Grundtvigs samfundstænkning*, Kbh. 2013, s. 57-87, 64f.

Grundlaget for udviklingen er de etniske samfund, der findes i middelalderen, og som bindes sammen til en etnie af fortællinger, som etniens medlemmer identificerede sig med. Udgangspunktet er, at der er „en sammenhæng mellem skiftende forestillinger om folket og Europas ‚store fortællinger‘ om forholdet mellem konge, stat og folk, hvoraf flere stammer fra det bibelske fortællingsunivers“,⁴ at „forestillingen om folket ændrede karakter i løbet af denne historiske udvikling, og dog bevarede kontinuiteten i kraft af grundfortællingerne“, og „at dette gjorde sig gældende i Danmarks tilfælde, og fortællingerne endnu spiller en rolle for den nationale selvforståelse“.⁵

Der er fire grundfortællinger, som kan følges fra middelalderen til i dag. Den første er elitefortællingen, i hvilken nationen består af herskeren og den snævre elite, der omgiver ham. Den findes i konge-, parti- og statskulturer og i fascismen og har i det moderne demokrati overlevet i de europæiske kongehuse. Det andet narrativ er pagtsfortællingen om en pagt mellem gud og et folk, der efter middelalderen kom til at symbolisere en pagt mellem konge og folk, da kongen blev Guds verdslige repræsentant. Det tredje narrativ er den patriotiske fortælling, der siger, at borgerne udgør nationen. Som borgere er de forpligtet af den territorialstat, de lever i. „I 1700-tallet dannede den grundlag for Oplysningens forestillinger om demokrati, frihed og borgerlige rettigheder“.⁶ Det fjerde narrativ er den etniske fortælling, som bygger på forestillingen om, at det enkelte menneske indgår i et fællesskab i kraft af fælles oprindelse, sprog, kultur og historie:

Selvom Oplysningen indførte et politisk nationsbegreb, gjorde den det dog aldrig helt af med de primordiale, etniske forestillinger om folket. Det betød, at den kollektive selvforståelse i de nationalstatsdannelse, der opstod i 1800-tallets Europa, bevarede etnisk-nationale præg, selv om de byggede på liberale værdier og principper fra den franske republikanisme og den britiske liberalisme.⁷

Disse grundfortællinger knyttes til statsbygningsprocesser fra 1400-tallet, hvor pagtsfortællingen dominerer. 1400-talsstatens behov for krigskraft førte til centralisering og bureaukratisering og til nye kontrolinstitutioner, som medførte økonomisk og juridisk homo-

⁴ M. Böss: „Nationalhistorie efter modernismen: folkebegrebet i lyset af Europas store fortællinger“, *K&K. Kultur og Klasse*, 117 (2014), s. 159-174, 160.

⁵ Böss 2014, s. 161.

⁶ Böss 2014, s. 167.

⁷ Böss 2014, s. 168.

genisering på kongens territorium. Parallelt hermed blev kulturen i de enkelte kongeriger mere ensartet med standardisering af modersmål, trykpresse, trosmæssig disciplinering og stigende skrive- og læsefærdigheder. „Det samlede resultat blev en befolkning forenet til folk af fælles sprog, myter og minder knyttet til kongehuset og dets territorium“.⁸ Folket eksisterede i kraft af loyalitet i forhold til kongen og kongens territorium.

Patriotismen i 1700-tallet var en ny identitet, der udsprang af et kontraktforhold mellem konge og folk, som på sin side hang sammen med kongens militære og økonomiske afhængighed af befolkningen. Kongen måtte bytte indbyggernes krigskraft med rettigheder som statsborgere, som ses som en sammensmeltning mellem pagtsfortællingen og den nye patriotiske fortælling. „Bønder og borgere blev gjort ‚værnepligtige‘ mod til gengæld at få rettigheder som ‚statsborgere‘. Ja, i Danmark fik de tilmed ‚indfødsret‘“. Den patriotiske fortælling blev indsocialiseret i befolkningen ved hjælp af ritualer: „Gennem patriotiske ritualer blev det nye forhold mellem folk, konge og stat subjektiveret: den enkelte undersåt fik en ny identitet i kraft af den forpligtende, men rettighedsgivende status, han blev tildelt“.⁹ Dette folk betegner Böss som statsfolk.

Det er et meget komprimeret og generaliseret argument, Böss præsenterer. Men som jeg forstår ovenstående, ser Böss en fortløbende befolkningsmæssig homogeniseringsproces i den del af det danske monarki, som ender med at blive til nationalstaten Danmark, som skaber en integreret kollektiv selvforståelse i befolkningen som helhed fra 1400-tallet og fremefter. En folkelig bevidsthed, der består af fælles sprog, myter og minder knyttet til kongehuset, hvor sidstnævnte i patriotismen udskiftes med staten. Staten udpeges som den egentlige homogeniseringsagent, men Böss' fremstilling befinder sig i hovedsagen på fortællingernes niveau. En grundfortælling kan berede jorden for en anden, og på den måde bliver fortællingerne de egentlige aktører, og fremstillingen holder sig overordnet til det begrebslige niveau.

Hvorledes folket i sociologisk forstand bindes sammen, forudsættes i kraft af „det etniske samfund“, men det vises ikke. Hvorledes statsbygning og integrationsproces forløber, og hvorledes elitors fortællinger gøres til hele folkets i 1400-tallet og fremefter, underbygges ikke med historiske forskningsresultater, men forbliver postulat. Fortællingerne bliver forskellige fortællinger, der virker på noget allerede foreliggende – det etniske samfund eller etnien – og får det til at skifte karakter ved at etablere nye forbindelser mellem folk og stat, men det et-

⁸ Böss 2014, s. 170.

⁹ Böss 2014, s. 170.

niske samfund forudsættes hele vejen igennem, fra det bindes sammen som kulturel gruppe af fortællinger og andre symbolsprog i middelalderen til i dag. Fra mit perspektiv er det teoriens akilleshæl. Det springende punkt er, hvordan eliter gjorde deres fortælling til hele folkets, og om de overhovedet gjorde det, og hvordan befolkningens identifikation orienteres mod og knyttes til staten. Det vil jeg undersøge i det kommende ikke alene fra fortællingernes synspunkt, men også fra befolkningens og statsbygningens perspektiv, så at sige, i sociologisk-historisk forstand, hvilket relaterer sig til statsbygningsprocesserne, som Böss påpeger.

Statsbygning, godssystem og identifikationsmønstre

Som idealtypisk målepunkt af den danske statsbygning før omkring 1800 kan man anvende Michael Manns definition af den moderne stat. Ifølge Manns institutionelle definition karakteriseres staten ved at være:

A differentiated set of institutions and personnel, embodying centrality, in the sense that political relations radiate outwards from a centre to cover a territorially demarcated area, over which it exercises a monopoly of authoritative binding rule-making, backed up by a monopoly of the means of physical violence.¹⁰

Som sådan er staten og statseliten en relativt selvstændig faktor i samfundsudviklingen, der på forskellig vis interagerer med grupper i det samfund, staten territorielt dækker, men den er ikke som helhed underlagt enkeltgrupper. Lovgivningsmonopolet er centralt og for den danske kongemagt det afgørende våben til at underminere godsejerens position som „statsforvalter“ og til at sikre statens udbygning og styrkelse af dens infrastrukturelle magt. Med statens udvikling følger nemlig det, Mann kalder infrastrukturel magt, dvs. „the capacity of the state actually to penetrate civil society, and to implement logistically political decisions throughout the realm“.¹¹

Der er ikke den store tvivl om, at der over tid skete en centralisering af den danske stat og en øgning af dens infrastrukturelle magt, som tilnærmede den danske stat til Manns idealtipe. Det synes også almindeligt accepteret, at udviklingen af en centraliseret stat knytter an til intensiteten af interstatslig konkurrence i form af tilbagevendende krige, som Böss gør opmærksom på. Enevælden udviklede en militærstat

¹⁰ M. Mann: „The Autonomous Power of the State“, J.A. Hall (ed.), *States in History*, Oxford 1986, s. 109-136, 112.

¹¹ Mann 1986, s. 113.

af stor styrke og med store omkostninger til følge, som over tid førte centralisering og en øget infrastrukturel magt med sig. Men dateringen af en centraliseret stat til 1400-tallet skyder helt forbi skiven.

Inden jeg tager denne problemstilling op til nærmere belysning, er det en selvstændig pointe, at den dansksprogede del af Slesvig slet ikke var en del af den formodede homogeniseringsproces, hvilket undergraver ideen om den fortløbende statslige homogenisering af etnien, som kulminerer i 1800-tallet. Det gælder også efter enevældens indførelse, idet Kongeloven som bekendt ikke omfattede Slesvig. Dette afspejler, at den dansk konges stat overordnet set var et sammensat monarki, et imperium eller en konglomeratstat, hvor centralmagten måtte balancere på bestående magtforhold. Loyalitet, ikke ensartethed, var det statslige projekts mål, og anerkendelse af forskelle og særrettedighed var et middel til at sikre sig støtte fra regionale ledere og eliter, som også betød, at regionale traditioner og ældre retsordner fik lov at bestå.¹²

Frem til omkring 1800 var det en fungerende stat, som ingen satte afgørende spørgsmålstegn ved; den hang sammen i kraft af fyrsten, men besad samtidig en indre dynamik og logik, hvor de enkelte dele stod i samme politiske og økonomiske forhold til staten, uden det betød en udjævning af kulturelle og sproglige forskelle.¹³ Holsten var influeret af sin lange forbindelse til Danmark, men den tysksprogede befolkning og de politiske eliter blev aldrig kulturelt integreret i en dansksproget kultur og bevarede sin tyskkulturelle orientering. Pointen kan illustreres med universitetet i Kiel, der var helt integreret i det tyske universitetssystem, mens forbindelser til universitetet i København var sporadiske.¹⁴ Efterhånden som kongemagten blev mere centralistisk i sin politik omkring 1800 og forsøgte at gøre indhug i traditionelle privilegier og indflydelsesmuligheder, blev holstenske politiske eliter mere fremmedgjorte over imperiestaten. Kongemagtens bestræbelse på at omdanne helstaten til en centraliseret enhedsstat og danisere Holsten efter 1806 styrkede stik mod intentionerne en slesvig-holstensk regionalisme, der hverken var dansk eller tysk, og stimulerede udviklingen af en regional liberal offentlighed fra begyndelsen af 1830'erne. Denne regionalisme blev dog mere og mere vanskelig at

¹² L. Rerup: *Slesvig og Holsten efter 1830*, Kbh. 1982, s. 20, 114, 120; J.H. Elliott: „A Europe of Composite Monarchies“, *Past and Present*, 137 (1992), s. 48-71; H. Gustafsson: „The Conglomerate State: A Perspective on State Formation in Early Modern Europe“, *Scandinavian Journal of History*, 23:3-4 (1998), s. 189-213; J. Burbank & F. Cooper: *Empires in World History*, Princeton 2010, s. 8ff.

¹³ M. Bregnsbo & K.V. Jensen: *Det danske imperium*, Kbh. 2004, s. 148ff.

¹⁴ M. Baumgarten: *Professoren und Universitäten im 19. Jahrhundert*, Göttingen 1997, s. 160ff.

opretholde, indtil radikaliserings af det nationale spørgsmål i 1848 til sidste gjorde den umulig.¹⁵

Anderledes forholdt det sig med den norske del af imperiet, der både administrativt og (fin)kulturelt var integreret i den danske stat og kultur med København som det ubestridte centrum. Der administreredes på dansk, ligesom dansk var skriftsproget og overklassens sprog; eliten er ligefrem blevet betegnet „pseudodansk“.¹⁶ Der var ingen lokale magtblokke til at danne modvægt mod den danske stat, lige så lidt som der fandtes selvstændige norske forvaltningsorganer til at varetage landsdelens interesser i forhold til staten.¹⁷ Det var ikke en norsk-national bevægelse, der skilte Norge ud af helstaten 1814, men Napoleonskrigene og deres storpolitiske efterspil, og det er først herafter, at man kan tale om norsk nationalisme, og først senere, at en norsk nationalkultur bliver etableret og konsolideret.¹⁸

Men heller ikke i den kongerigske del af staten passer billedet med en centraliseret stat, der homogeniserede befolkningen. På den ene side er der ingen tvivl om, at Kongelovens første bestemmelse om, at lovgivningsmagten lå hos kongen, og at ingen andre end han kunne give eller dispensere fra lovgivning i hans kongeriger, hvilede på et grundlag, som ingen gruppe i Danmark kunne stå imod. Det eksterne geopolitiske pres på imperiet skabte en situation, der trak centralisme og militær oprustning med sig. Internt var der skabt en nyttig splittelse mellem den gamle fødselsadel og en ny adel af borgerlig herkomst, som var afhængig af enevælden og loyal mod den. Heri lå et spillerum, som staten og statseliten kunne manøvrere i. Statsapparatet blev opbygget med en usædvanlig kongelig kontrol ret uafhængig af samfundets adelige elite. Kongen havde magt til at placere den gamle adel lavere end statens tjenere i den officielle rangordning. Statsapparatet var efter tidens målestok velorienteret om forholdene på territoriet, og staten blev tilført store ressourcer i form af skatter og soldater.¹⁹ Den politiske magt skal der ikke sættes spørgsmålstegn ved, ligeså lidt som

15 S.B. Frandsen: *Holsten i Helstaten*, Kbh. 2008; Eckardt Opitz: „Schleswig-Holstein im dänischen Gesamtstaat am Ende der Ära Bernstorff“, E. Heinzelmann, S. Robl & T. Riis (red.): *Der dänische Gesamtstaat*, Kiel 2006, s. 203-217; V. Winge: „Dansk og tysk 1790-1848“, O. Feldbæk (red.): *Dansk Identitetshistorie*, bd. 2, Kbh. 1991, s. 110-149, 128ff.

16 Glenthøj 2012, s. 63f.

17 K. Mykland: *Norges Historie*, bd. 9, Oslo 1978, s. 23ff.

18 Ø. Østerud: *Det Moderne Statssystem*, Oslo 1987, s. 51ff. Torril Steinfeld: „Fra Dansk til norsk nasjonallitteratur“, S.Aa. Aarnes (red.): „*Laserne*“. *Studier i den dansk-norske felleslitteratur efter 1814*, Oslo 1994, s. 19-71.

19 T. Knudsen: *Dansk Statsbygning*, Kbh. 1995, s. 124ff.

statens evne til at udtrække ressourcer til krigsførelse og statens egen udbygning.

På den anden side tegner der sig et andet billede af enevældens infrastrukturelle magt, evnen til at trænge igennem det danske samfund. Ser man på perioden før 1660, er det ifølge Leon Jespersen statsmagtens begrænsninger, der springer i øjnene. Lokalt, i landsbyerne og købstæderne, var der en selvforvaltning, der afspejlede statsmagtens begrænsninger på lokalt niveau, selvom viljen til at regulere købstædernes forhold ikke manglede. Det efterlader indtrykket af en mere løs statsdannelse, hvilket Jespersen underbygger ved at fremhæve, at de enkelte mennesker følte sig mere knyttet til lokalsamfundet eller landsdelen end til riget som helhed, en partikularisme, der slog igennem på alle niveauer.²⁰

Kongen og statseliten ønskede en centralisering og brugte de lejligheder og muligheder, der bød sig, for at øge statens magt og centralisere dens kontrol. Men hvad landbosamfundet angik, byggede man efter 1660 sin lokale administration på de bestående strukturer og overlod administrationen af centrale områder til godsejerne. Dette skete vel at mærke på statens præmisser og inden for de rammer, som staten til enhver tid afstak, indtil centralmagten i perioden efter 1784 inddrog lokaladministrationen under direkte statslig forvaltning.²¹ Indtil da kan man sige, at staten i infrastrukturel forstand standsede ved godsgrænsen, hvilket gav godsejerne en selvstændig magt som lokaladministrator. Godsejerne stod for skatteindkrævning, visse former for retshåndhævelse og for udskrivningen af soldater; sidstnævnte øgede godsejerens lokale magt yderligere fra 1733, hvor stavnsbåndet bandt mænd til deres fødegods og altså til den til enhver tid siddende godsejers nåde. Birgit Løgstrup konkluderer i sit seneste værk:

Godsejerne besad således gennem deres ejendomsret en afgørende indflydelse på fæstebøndernes forhold i tiden forud for landboreformerne. (..) Godsejernes dominans blev understøttet af

²⁰ L. Jespersen: „Tiden 1596-1660. Mellem personlig kongemagt og bureaukrati“, L. Jespersen & E. Ladewig Petersen (red.): *Dansk Forvaltningshistorie*, bind 1, Kbh. 2000, s. 214ff.

²¹ S. Olden-Jørgensen: „Magtstatens transformationer. Et begrebshistorisk og historiografisk undersøgelse“, *Historisk Tidsskrift*, 108 (2008), s. 30-65, 61f. Se også B. Løgstrup: „Den bortforpagtede statsmagt: godsejeren som offentlig administrator i det 18. århundrede“, *Bol og by*, 1985:1, 21-58; Gunner Lind: „Den heroiske tid? Administrationen under den tidlige enevælde 1660-1720“, L. Jespersen & E. Ladewig Petersen (red.): *Dansk Forvaltningshistorie*, bd. 1, Kbh. 2000, s. 175f.; M. Bregnsbo: *Folk skriver til kongen*, Kbh. 1997, s. 223f.

præstens prædiken i kirken, der betonedede bøndernes pligt til lydighed i kald og stand både over for Gud, konge og herremand.²²

Stærkest stod statens infrastrukturelle magt dels på evnen til at sætte voldsmonopolet igennem, dels på det religiøst-ideologiske plan. Over tid fik staten ulovliggjort slægtssamfundets privatvold og lokal konfliktløsning med Danske Lov og 1680'ernes retsreformer.²³ På det ideologiske plan blev statskirken og bestræbelsen på at sikre den rette kristentro hos undersåtterne i by og på land et vigtigt infrastrukturelt magtapparat. Mens statens verdslige infrastrukturelle magt og gennemtrængning af landbosamfundet stødte på godsets grænser, havde den efter reformationen hånd i hanke med en statslig institution, der var til stede inden for godsgrænserne, nemlig kirken. Statskirken var underlagt centralmagts kontrol med forkyndelsen, præsten skulle ifølge loven være kandidat fra Københavns Universitet og skulle blandt mange andre gøremål bekendtgøre meddelelser for højere myndigheder.²⁴ Fra 1735 blev bestræbelsen for at sikre undersåtternes kristentro søgt understøttet med en fornyet helligdagslovgivning, fra 1736 lovfæstet konfirmation, som var en forudsætning for at kunne blive gift og stifte bo, og med skoleloven fra 1739 et krav om, at alle børn skulle i skole, hvor de skulle modtage religiøs undervisning.

Men selv statskirken viste statens begrænsninger i udfoldelsen af sin infrastrukturelle magt. Den ambitiøse skolelovs krav om undervisning og skolebyggeri måtte begrænses allerede året efter på grund af modstand fra godsejerne, og helligdagslovgivningen blev ikke efterlevet. Det viser på den ene side enevældens ønske om at regulere undersåtternes adfærd, men på den anden side også den faktiske magtesløshed til at gennemføre den i praksis. Præsterne klagede over tomme kirker, og de klagede over, at de manglede støtte til at gennemføre lovens overholdelse fra lokale embedsmænd og især godsejerne. Eftersom den tvungne kirkegang ikke synes at have været i overensstemmelse med godsejernes og bøndernes interesser og holdninger, lod den sig ikke gennemføre i praksis.²⁵

²² B. Løgstrup: *Bondens frisættelse: de danske landboreformer 1750-1810*, Kbh. 2015, s. 31.

²³ S. Busck: *Et landbosamfund i opbrud. Sundby Mors 1660-1800*, Aarhus 2011, s. 516.

²⁴ H. Jørgensen: *Lokaladministrationen i Danmark*, Kbh. 1985, s. 236ff.

²⁵ J. Holmgaard: *Bonden, Kirken og Skolen. Præsteindberetninger 1773-74 fra Viborg stift om helligdagens forsømmelse og skoleforholdene på landet*, Odense 1986, s. 18, 26f.

Fra statsmagtens synspunkt var disse love og det intensiverede ideologiske projekt en del af den langsigtede samfundsopbygning. Statsreligionen skulle skabe båndet mellem individ og stat. Bønderbørnenes skoleundervisning var altoverskyggende religiøs og knyttet til standssamfundstænkningen. Standssamfundet byggede på patriarkalske over- og underordningsprincipper, der tilsagde de enkelte stænder en funktion og betydning i samfundet, men som var lukket over for nedbrydning eller overskridelse af standsgrænser, når det kom til bondestanden. Bonden var nederst i samfundshierarkiet, og der skulle han blive og adlyde dem, der stod over ham. Bonden skulle have frihed til at producere mere og oplysning byggende på gudfrygtighed og læsekundskaber til at opnå den med, det vil sige nok til at udfylde sin rolle, men heller ikke for meget, så han fik lyst til at sprænge de givne rammer; han var stadig bonde og skulle forblive på sin plads i standssamfundet.²⁶

Min pointe er, at ved siden af det religiøse var det kun visse sektorer af det danske samfund, der stod i et direkte forhold til statens „homogenisering“, nemlig de højere stænder, mens bondebefolkningen kun marginalt var i kontakt med staten som sådan, og at identifikationsmønstre i denne del af befolkningen i altoverskyggende grad knyttede sig til gods og landsbyfællesskab. I de højere stænder, i borgerskabet og aristokratiet, cirkulerede 1700-talspatriotismen, som jeg skal vende tilbage til nedenfor. I bondelandet trivedes hovedsageligt en traditionel form for kongetroskab. Direkte kontakt til landbefolkningen fik enevælden først efter 1800 som resultat af de økonomisk betingede landboreformer og de forvaltningsændringer, de medførte i forlængelse af godssystemets opløsning. Overgangen fra fæste til selveje sprængte den gamle godsejerforvaltning indefra, og landsbyfællesskabets individualisering sprængte landsbyselvforvaltningen.²⁷

Pointen er også, at „identitetsdannelse“ i landbosamfundet i 1700-tallet knyttede sig til godsforholdet ikke til statsforholdet. Man kan konstatere regionale forskelle mellem sjællandske, fynske og vestjyske bønder, som kan forklares ved forskelle i godsstruktur, ikke i relation til statsmagten som sådan. Igen bliver landboreformerne centrale. De blev brugt til at fjerne godsejeren som lokalmagt og lokaladministrator, selvstændiggøre bønderne ved at opløse godsejerens relation til dem og dermed til at bringe bonden i direkte kontakt med statens

²⁶ I. Markussen: *Til Skaberens Ære, Statens Tjeneste og Vor Egen Nytte*, Kbh. 1991, s. 11ff, 110, 179f.

²⁷ O. Feldbæk: „Vækst og reformer – dansk forvaltning 1720-1814“, L. Jespersen & E. Ladewig Petersen (red.): *Dansk Forvaltningshistorie*, bind I, Kbh. 2000, s. 233.

lokale repræsentant – amtmanden, sognefogeden og præsten – og forvandlede fæstegårdmændene til „statsborgere“.²⁸ Men i 1700-tallet giver det mening at tale om en dobbelt statsmagt, hvor den ene var enevældens bureaukratiserede centralmagt, som de øvre stænder – adel, borger, gejstlighed – kom i berøring med, og den anden en patrimonial, feudal og decentral godsejerstat, som bønderne kom i berøring med. Bondekulturen i kongeriget Danmark var således ikke en enhedskultur, men flere kulturer primært bestemt af godsforholdet.²⁹

Det er i øvrigt ikke klart, hvilke rettigheder Böss har i tankerne i sin bemærkning om den almene statsborgerliggørelse, som knyttes til indfødsretten fra 1776. Indfødsretslovens hensigt var ikke at udstede borgerlige rettigheder i bred forstand, men alene at give rettigheder til statens indbyggere i forbindelse med embeder i staten. De omtalte rettigheder sigtede således på det borgerlige samfundslag. Lovens hensigt var, at rigets embeder primært skulle besættes med rigets egne indbyggere, hvilket præciseres som danske, norske og holstenere.³⁰ Nok så vigtigt i lyset af den grundlæggende standstænkning er det også, at det ikke var bønder og borgere, som Böss angiver, men kun bonden som stand, landalmuen, som var værnepligtig. De borgerrettigheder, som blev givet med Indfødsretsloven, kom ikke bønderne til gode og var i lyset af standstænkningen ikke tiltænkt dem.

København og købstæderne: patriotisme og borgerdiskurs

At påpege Københavns særstilling og dominerende rolle i den danske konges imperium er ukontroversielt, men ikke uden konsekvenser. Efter København var blevet kongens residensstad, blev byen ikke alene imperiets politiske og administrative centrum. København indtog også rollen som økonomisk-handelsmæssigt centrum hjulpet frem af kongelige privilegier, byen var centrum for militær og flåde efter tabet af de skånske provinser og dertil universitetsby fra 1479. Disse forhold, og en dermed sammenhængende vækst, gav byen en overdimensioneret størrelse i forhold til andre byer og på alle områder en særstatus.³¹

²⁸ O. Feldbæk: *Tiden 1730-1814*, Kbh. 1982, s. 83ff.; Løgstrup 1985; E. Nørr: *Præst og administrator*, Kbh. 1981, s. 15; T. Kjærgaard: *Den danske revolution*, 2. udg., Kbh. 1996, s. 192ff.; Knudsen 1995, s. 130f.

²⁹ P. Henningsen: *I sansernes vold*, Auning 2006, s. 84ff, 180, 284, 927.

³⁰ *Kong Christian den Syvendes Allernaadigste Forordninger og Aabne Breve for Aar 1776*, bd. 3, s. 1-12.

³¹ H. Gamrath: „København som Damarks Hovedstad“, *Historiske meddelelser om København*, 2011, s. 63-80, 73ff.; M. Bregnsbo: „En overfrakke adskillige numre for stor: forholdet mellem København og det øvrige land historisk set“, *Historiske Meddelelser om København*, 2014, s. 27-43.

København var omdrejningspunktet for udviklingen af en læsende og skrivende offentlighed med rødder i det civile samfund, som måtte trives inden for rammerne af statslig censur, hvilket umuliggjorde kritik af enevælden og statsreligionen. Inden for disse rammer udviklede der sig, især fra slutningen af 1740'erne, en dansksproget tidsskriftlitteratur af ret omfattende karakter.³² Før 1820 blev der i Norge publiceret 55-60 tidsskrifter og i Danmark 360, som indgik i en samlet dansk-norsk offentlighed. Det læsende publikum udgjorde det marked, der holdt tidsskrifter oppe økonomisk, dog som regel kun i få år. Gennemsnitligt lå oplagene på 150 til 300 eksemplarer i århundredets anden halvdel, men enkelte som *Minerva* (1785-1808) kom i 500 eksemplarer, og J.S. Sneedorfs *Den Patriotiske Tilskuere* (1761-1763) i 1000. Publikum var langt overvejende fra København, hvor langt de fleste tidsskrifter blev udgivet, mens få eksemplarer blev sendt med post til byer i provinsen og Norge. Håndværkere, købmænd, lærere, studenter, embedsmænd og repræsentanter for hof- og statsforvaltningen udgjorde grundstammen i det læsende og tidsskriftsholdende publikum.³³ Der var således en læsende offentlighed i København med tråde til provinsernes byer, hvor uddannelsesniveaet var højt og inkluderede både læse- og skrivefærdigheder på et højt funktionelt niveau, hvis de vel at mærke tilhørte de mere velhavende dele af hovedstadens og købstædernes indbyggere. Det var kirkens folk, embedsmændenes og det bedre borgerskabs børn, der søgte latinskolen eller via privat uddannelse satte deres sønner i stand til at kunne læse videre.³⁴ Vejen videre

³² Ifølge Søllinge og Thomsen knyttede avisernes udvikling sig snævert til København og udviklingen af et københavnsk publikum. *Kjøbenhavnske Danske Post-Tidende*, som udkom fra 1749, betegner et gennembrud for avisen som massemedie med udgivelse to gange ugentligt af udenlandske og indenlandske nyheder fra provinsen og København. Udgivelsens oktavformat afspejler, at den intenderede læser også var menigmand. Omkring år 1800 abonnerede 4100 personer på avisen, heraf de 2600 i København. Samtidig etableredes aviser, der henvendte sig til de lavere lag i byen, ligesom en provinspresse var under udvikling fra 1770'erne og frem (J.D. Søllinge & N. Thomsen: *De danske aviser 1634-1989*, bd. 1, Odense 1989, s. 20ff.). En tidligere, længerevarende avisudgivelse som Anders Bordings *Den Danske Mercurius* (1666-77) havde ikke menigmand, men den lærde som sin intenderede læser (P. T. Wyss: „Barok nydelse“, *Nordica*, 23 (2006), s. 41-60, 54f, 58).

³³ E. Krefting, A. Nøding & M. Ringvej: *En pokkers skrivesyge – 1700-tallets dansk-norske tidsskrifter mellem sensur og ytringsfrihed*, Oslo 2015.

³⁴ C. Larsen: „Urban Schools, 1537-1850“, S. Bitsch Christensen & J. Mikkelsen (red.): *Danish Towns during Absolutism*, Aarhus 2008, s. 411-432. De lavere klasser satte deres børn i de danske skoler, der tilbød basal religiøs undervisning for alle, dvs. læsning af Luthers katekismus, og dertil en udvidet undervisning i skrivning og regning.

kunne gå til universitetet, hvor alle præster og størstedelen af de kommende embedsmænd fik deres uddannelse, eller til akademiet i Sorø, hvor den såkaldte Sorø-oplysning formidlede de nyeste internationalt cirkulerende videnskabelige anskuelser af staten, samfundet og individets patriotiske forholdene sig til stat og samfund.³⁵

Tidens moderne patriotiske diskurs trivedes i de københavnske tidsskrifter, og hovedparten af dem, der ytrede sig, var bosiddende i byen.³⁶ Men her ses også forbindelsen mellem hovedstad og provins, idet de patriotiske selskaber, som fulgte den nye diskurs' opfordring til borgerlig deltagelse i samfundsnyttigt arbejde, oplysning og fremskridt, blev etableret i byer i alle egne af helstaten. Flest i København, hvor der var lige så mange selskaber som i resten af kongeriget. Men det viser, at de patriotiske selskaber var et byborgerligt fænomen og ikke mindst et hovedstadsfænomen. Hovedparten af medlemmerne var offentlige embedsmænd og købmænd fra middelstanden, men der var også ministre, storkøbmænd og universitetsprofessorer blandt selskabernes medlemmer.³⁷

Man kan således konstatere, at København var omdrejningspunktet for en borgerlig offentlighed, for hvem statsforholdet spillede en central rolle. I de højere stænder, især i borgerlige lag, men også i aristokratiet, der orienterede sig efter den moderne, centraliserede enevælde, trivedes den patriotiske diskurs. 1700-tallets patriotisme var et transurbant eller translokalt idékompleks,³⁸ som knyttede an til naturen og dydstænkning. Det handlede om de rette handlinger og den rette indstilling i forhold til samfundet til gavn for almenvellet eller det „gemene bedste“.³⁹ Værd at bemærke er, at patriotismen ikke var

³⁵ J. Fjord Jensen m.fl.: „Patriotismens tid 1746-1807“, J. Fjord Jensen (red.): *Dansk Litteraturhistorie*, bd. 4, Kbh. 1983, s. 192ff.; H. Vogt: „Den juridiske undervisning på det andet ridderlige akademi i Sorø“, *Tidsskrift for Rettsvitenskap*, 120:4 (2007), s. 579-613.

³⁶ T. Damsholt: *Fædrelandskærlighed og borgerdyd*, Kbh. 2000, s. 16; E. Holm: *Den Offentlige Mening og Statsmagten i den dansk-norske Stat i Slutningen af det 18de Aarhundrede* (1784-1799), Kbh. 1888, s. 44.

³⁷ J. Engelhardt: *Borgerskab og Fællesskab*, Kbh. 2010, s. 68f, 119.

³⁸ E. Holm: *Om det Syn paa Folk og Borgerlig Frihed, der udviklede sig i den dansk-norske Stat i Midten af 18de Aarhundrede* (1746-1770), Kbh. 1883, s. 30ff.; M. Viroli: *For Love of Country*, Oxford 1995, s. 69ff.; Joop Leerssen: *National Thought in Europe*, Amsterdam 2006, s. 52ff.; C. Møller Jørgensen: „Transurban interconnectivities: an essay on the interpretation of the revolutions of 1848“, *European Review of History*, 19:2 (2012), 201-227; U. Freitag & A. von Oppen, „Introduction: Translocality“, U. Freitag & A. von Oppen (red.): *Studies in Global Social History*, Vol. 4, Leiden 2010, s. 1-21.

³⁹ Jensen m.fl. 1983, s. 214ff., 238f.; Engelhardt 2010, s. 47f, 127, 329.

begrænset af sprog. I 1790'erne kunne en tysktalende patriot skrive „Ich freue mich, daß Dänenblut in meinen Adern fließt“ – et eksempel blandt mange.⁴⁰

I den dansksprogede patriotisme fra 1740'erne og frem til 1814 kan man spore tre former, der alle involverede kongetroskab og loyalitet mod enevælden⁴¹ og uproblematisk accept af den givne helstatslige ramme: en kosmopolitisk, en statspatriotisk og en nationalpatriotisk. Især den sidste kan siges at være protonational. Alle tre tager afsæt i, at der er forskel på personer, som er borgere i staten, og dem, der kom udefra, og at der kan opstå modsætninger mellem de forskellige sproggrupper i staten og deres forestillinger om nationale forskelle og rettigheder. De accepterede helt grundlæggende helstaten som statsform og enevælden som styreform, og derved adskilte patriotismen sig fra den senere politiske nationalisme, der i sin nationalliberale udformning hverken kunne leve med helstaten, som netop ikke var dannet efter nationens grænser, eller enevælden, der efter deres opfattelse netop ikke rodfæstede magten i folket.⁴²

En kosmopolitisk patriotisme finder man hos Tyge Rothe (1731-1795). Ifølge Rothe var det ikke sprog eller kultur, som betød noget i patriotisk henseende eller med hensyn til den enkeltes fædreland, det kom alene an på at tjene almenvellet i det land, man opholdt sig i. „Det folk blandt hvilket mennesket lever og virker som borgere, det er hans fædreland“, slog Rothe således fast. Han afviste blankt, at fædrelandet var det land, man var født i, og betonedede derimod, at „Fædrelandet betyder menneskene, og ikke jorden, der bærer dem. Fædrelandet betyder menneskene, med hvilke vi som borgere er forenede, og ikke dem, blandt hvilke vi først så dagens lys“.⁴³ Rothe var i det lys kritisk over

⁴⁰ Citeret efter H.P. Clausen: „Die Auflöschung des dänisch-schleswig-holsteinischen Gesamtstaates“, *Regional Contact*, 1991, s. 220-231, 223. En anden version findes i A. Henning (red.): *Genius der Zeit*, II, Altona 1794, s. 242, hvor „fließt“ er skiftet ud med „schlägt“. Andre eksempler findes i G. Japsen: „Statspatriotisme og nationalfølelse i Sønderjylland før 1848“, *Historie, Ny Række XIII*, 1-2 (1979), s. 107-122, 109f.

⁴¹ Holm 1883, s. 73ff.; Holm 1888, s. 28, 84ff. og de få radikalt-kritiske røster s. 95ff.

⁴² Glenthøj 2012, s. 67. Feldbæks udbredte brug af begrebet national identitet i 1700-tallet er blevet kritiseret for uklar begrebsanvendelse (f.eks. B.E. Jensen i *Historisk Tidsskrift*, 92 (1992), s. 326-347). Det, Feldbæk omtaler som dansk national identitet, synes at kunne indfanges i det, der her kaldes nationalpatriotisme, som dermed byder sig til som en begrebslig afklaring ikke alene i forhold til de forskellige patriotiske strømninger, men også i forhold til 1800-tallets nationale tænkning og politik.

⁴³ T. Rothe: *Tanker om Kierlighed til Fædrelandet* (1757) citeret efter O. Feldbæk: „Kærlighed til Fædrelandet“, *Fortid og Nutid*, 31 (1984), s. 270-288, 273;

for Indfødsretsloven fra 1776 i det omfang, det førte til, at „National-Hovmod blev agtet som Patriotiskhed“, som lukkede af for europæisk tænkning, videnskab og økonomi og holdt fremmede borte, som kunne medvirke til at udvikle og fremme det danske samfund. Dette synspunkt knytter sig til den tidlige patriotisme.⁴⁴

Statspatriotismen tog udgangspunkt i fødestedskriteriet og de forskellige sproggrupper i helstaten og lagde vægten på, at de hver især og på lige vilkår skyldte kongen og helstatsfædrelandet troskab. De ovenfor nævnte patriotiske selskaber abonnerede på denne statspatriotiske ideologi, hvor bevidstheden om at komme fra et af kongens lande ikke blev opfattet som en modsætning i forhold til kærlighed til helstatsfædrelandet; regional identifikation og identifikation med helstatsfædrelandet blev opfattet som komplementære størrelser. Denne form for patriotisme spillede en fremtrædende rolle fra 1770'erne og kom bl.a. til udtryk i Indfødsretsloven fra 1776 og den efterfølgende propaganda. Hensigten med Indfødsretsloven var at skabe loyalitet mod helstatsfædrelandet, især at inddæmme en utilfredshed ventileret i en dansk-københavnsk borgerlig offentlighed over, at danske havde svært ved at komme i betragtningen til statslige embeder. På den ene side kan den ses som en indrømmelse til den danske nationalpatriotisme, på den anden som udtryk for enevældens anationale helstatspolitik. Indfødsrettens førnationale karakter ses også af, at indfødsretten faktisk synes at have virket – i det mindste for en tid – idet den fik lagt låg på den fremsatte kritik, ikke ved at give danske forrettigheder til statslige embeder, men ved at ligestille danske i rettigheder med andre helstatsborgere.⁴⁵

Nationalpatriotismen tog ligeledes udgangspunkt i fødestedskriteriet og kan siges at være det særlig danske perspektiv på statspatriotismen. Ole Feldbæk har påpeget en spænding mellem statspatriotismen på den ene side og fødestedskriteriet på den anden og det sidstes fremvækst til dominans i kongeriget Danmark efter 1760. I den nationalpatriotiske patriotisme blev det land, man var født i, ens fædreland, no-

Damsholt 2000, s. 118 bruger betegnelsen kosmopolitisk om Rothes patriotisme.

⁴⁴ O. Feldbæk: „Fædreland og Indfødsret. 1700-tallets danske identitet“, O. Feldbæk (red.): *Dansk Identitetshistorie*, bd. 1, Kbh. 1991, s. 111-230, 204.

⁴⁵ Fjord Jensen m.fl. 1983, s. 302f.; Feldbæk og Winge 1991, s. 9ff.; O. Feldbæk: *Nærhed og adskillelse 1720-1814, Danmark-Norge 1380-1814*, bd. IV, Oslo 1998, s. 379f.; Damsholt 2000, s. 119ff.; R. Glenthøj: *På fædrelandets alter*, Kbh. 2006, s. 18; Glenthøj 2012, s. 11. Inden for den samme strømning lå latin-skolereformen fra 1775, der skulle sikre det rette statspatriotiske sindelag hos fremtidige embedsmænd; et middel hertil var den i statspatriotisk henseende paradigmatisk lærebog Ove Malling: *Store og gode Handlinger af Danske, Norske og Holstenerne*, som udkom 1777 og i en tysksproget udgave 1779.

get særligt med en særlig værdi, der skulle tages vare på, beskyttes og udvikles. Det kom blandt andet til udtryk i en sprogpatriotisk interesse i at forbedre det danske sprog, at holde det rent for fremmede, især tyske, gloser og vendinger, og i det hele taget bruge og udvikle det danske sprog i stedet for fremmede og udvikle den dansksprogede litteratur.⁴⁶

I disse forskellige udgaver af patriotisme, er der ikke så meget tvivl om, at der eksisterer former for protonational opfattelse af fædreland, der knytter sig til forestillinger om individets forhold til staten og enevælden og de dyder, som den enkelte bør efterleve for at være en god borger i statsamfundet. I en nationalpatriotisk variant var borgerens patriotisme rettet mod fødelandet og det danske fædreland med klare tendenser til nationalisme, hvilket gav mulighed for en udvikling i retning af egentlig nationalisme.⁴⁷ Men patriotismen var med sin enevældeloyalitet og upolitiske opfattelse af sproget en grundlæggende anden måde at tænke individ, samfund og stat på end den senere nationalisme. Nationalpatriotismen var afgrænset til borgerlige lag især i København, som også blev omdrejningspunktet for den overgangsfase mellem ca. 1800 og 1840, hvor nationalismen gik fra en litterær til en politisk form.⁴⁸

Landsbysamfund

Bønderne udgjorde omtrent 80 % af befolkningen i kongeriget Danmark. Udgjorde landalmuen en etnie med fælles sprog, fælles myter vedrørende oprindelse, fælles erindring, karakteristiske kulturelle træk og forestillinger om fædrelandet? For en modernist som Ole Feldbæk forekom det i 1990'ernes begyndelse usandsynligt, at landbefolkningen i 1789 skulle identificere sig med Danmark og det at være dansk.⁴⁹ Men i den mellemliggende tid er der fremkommet en række forskningsresultater, som måske kan bidrage til en mere nuanceret bedømmelse af spørgsmålet.

Omdrejningspunktet for livet for befolkningen på landet var landsbyfællesskabet. Her levede de danske bønder, her dyrkede de jorden i fællesskab, og her levede de med deres familier i landsbyens fælles-

⁴⁶ Feldbæk 1984; Feldbæk 1991, s. 219ff.; Fjord Jensen m.fl. 1983, s. 295ff.; Glenthøj 2012, s. 99ff. Se også *Politivennen* <http://nypolitivennen.blogspot.dk/search/label/sprog> (18. april 2017).

⁴⁷ Glenthøj 2012, s. 169.

⁴⁸ L. Rerup: „Fra litterær til politisk nationalisme. Udvikling og udbredelse fra 1800-1845“, O. Feldbæk (red.): *Dansk Identitetshistorie*, bd. 2, Kbh. 1992, s. 325-390.

⁴⁹ O. Feldbæk: „Skole og identitet 1789-1848. Lovgivning og lærebøger“, O. Feldbæk (red.): *Dansk Identitetshistorie*, bd. 2, Kbh. 1992, s. 253-324, 255.

skab. Landsbyfællesskabet omfattede relationer mellem husholdninger på alle livets områder. På mange måder var landsbyen et selvregulerende samfund både økonomisk, socialt, religiøst og kulturelt. Landsbyerne var i vid udstrækning selvforsynende og derfor i ringe grad afhængige af omverdenen ud over handel i den nærmeste købstad. Et relativt afsondret samfund med en tilsvarende kultur, der til dagligt regulerede sig selv efter landsbyens regler og sædvaner.⁵⁰ Dette skal dog ikke forstås som om, vi her har at gøre med en demokratisk organisation. Kun bønder og husmænd med adgang til jord havde ret til at deltage i beslutningsprocesserne, ikke husmænd uden jord, inderster, håndværkere eller daglejere.⁵¹ Der var således forskel på mænd med jord og mænd uden. Sædvanen spillede en central rolle i landsbyen. Det var den, der blev henvist til, når uenigheder skulle afgøres, og de bønder, der huskede længst tilbage, blev tilkaldt, når man skulle afgøre, hvem et bestemt jordstykke egentlig hørte til.⁵² Sædvanen kunne dog ikke forhindre, at landsbyerne på mange måder var præget af splid, tvistigheder og nidkærhed, og nogen given eller naturlig landsbysolidaritet synes ikke at være fremherskende.⁵³ Men det vigtige er her, at en fæstebonde var orienteret mod det lokale og formentlig følte, at han hørte til i en landsby og på et gods. Godset og landsbyen var hovedhjørnesteinene, som bøndernes verden orienterede sig efter.⁵⁴

Det betød ikke, at bønderne i landsbyen var uvidende om, hvad der foregik centralt. I slutningen af 1700-tallet kunne man høre de moderne uddannede præster fra universitetet i København formidle patriotismens budskaber i deres prædikener.⁵⁵ Lovgivning blev læst op i kirken, og dertil kom informationer og rygter om de ting, der var i gære på det politiske niveau i hovedstaden, og som kunne få indflydelse på bøndernes vilkår. Bevidstheden om de aktuelle politiske konflikter og konjunkturer afspejlede sig i, at bønder købte og læste indlæg i verserende pennefejder, som indgik i den offentlige politiske debat. Det ses således i reformperioder, at der var en forøget aktivitet blandt bønder, der i supplikker søgte kongen om at få deres sædvanebestem-

⁵⁰ S. Busck: „Landsbyfællesskabet i Nordvestjylland“, *Historisk årbog for Thy og Vester Hanherred*, 1989, s. 117-132, 118f.

⁵¹ Løgstrup 2015, s. 23.

⁵² Busck 2011, s. 828.

⁵³ Henningsen 2006, s. 84f, 813ff.

⁵⁴ K. Schousboe: „Godset og landsbyen – gården og jorden: hovedhjørnestein i fortidens og nutidens selvforståelse.“ *Historie og Samtid*, 27:1 (1988), s. 62-67.

⁵⁵ M. Bregnsbo: *Samfundets orden og statsmagt set fra prædikestolen*, Kbh. 1997, s. 151ff.

te rettigheder tilgodeset imod godsejerens (påståede) overgreb. I nogle tilfælde var der ikke kun tale om enkeltstående bønsskrivelser, men årelange aktioner for at bevare velerhvervede rettigheder. Landsbyfællesskabet kunne bruges til at organisere protester, også på tværs af landsbyer, der hørte til det samme gods. Man var dog afhængig af, at nogen tog teten, og af skrivekyndige rådgivere, som kendte til det administrative system. Men det karakteristiske er, at aktionerne aldrig var landsdækkende, men lokale og skete inden for godsets grænser.⁵⁶ Udsigtspunktet var lokalt.⁵⁷

Kongetroskaben⁵⁸ i det kongerigske landbosamfund synes ikke knyttet til hverken sproget eller statsbygningsprocessen som den patriotisme, der i stigende grad gjorde sig gældende i de højere stænder, men derimod til kongens status som den lille mands beskytter. Kongen var en instans hævet over den patrimoniale godsejerstat. En indgroet mistro mod „de store“, det være sig godsejeren, amtmanden eller præsten, blev suppleret med en mytisk tiltro til kongen som bondevenlig og ubetinget retfærdig og den, der kunne sikre bonden retfærdighed, hvis han kom i konflikt med „de store“.⁵⁹ Supplikinstitutionen, der gav alle ret til at skrive til kongen for at opnå dennes afgørelse i lokale stridigheder, gav kongen legitimitet hos bønderne, der forholdsvis hyppigt bragte stridsspørgsmål mellem dem og deres godsejer for kongen. Kunne konflikter ikke løses lokalt, var der kun kongen tilbage, som oven i købet udviste en markant vilje til at hjælpe bønderne i århundredets sidste årtier, hvilket gav kongemagten mulighed for at manifestere sig over for befolkningen på godserne.⁶⁰

En måde at få adgang til bøndernes ideverden er bondedagbøger. Inden jeg når til dem, vil jeg tage en omvej og forsøge at give et bud

⁵⁶ C. Bjørn: „Landboreformerne set fra nedent – bondeforhåbninger og bondeprotester“, C. Bjørn (red.): *Landboreformerne – forskning og forløb*, Kbh. 1988, s. 70-82; B. Løgstrup: „Bondeprotest på Lynderupgård 1781-1802“, Fl. Mikkelsen (red.): *Protest og Oprør*, Aarhus 1986, s. 11-45; Løgstrup 2015, s. 71.

⁵⁷ Busck 2011, s. 85of.

⁵⁸ Kongetroskab var også udbredt i Skåne, som var det centrale danske landskab indtil 1658. A. Linde-Laursen: *Bordering*, New York 2010, kap. 1.; Ø. Rian, „Skåne som centrum i det danske imperiet og periferi i det svenske rike“, S. Imsen (red.), *Grænser og Grannelag i Nordens Historie*, Oslo 2005, s. 208-222; K. Fabricius: *Skaanes overgang fra Danmark til Sverige. Første Del (1645-1660)*, Kbh. 1906, s. 16, 34f, 41, 45, 79, 84, 96f, 133, *Anden Del (1660-1676)*, Kbh. 1906, s. 7, 39, 48, 61ff., 78f, 120, 191f, 205, 250, *Tredie Del*, Kbh. 1952, s. 11ff., 35, 39, 40, 225ff., *Fjerde Del*, Kbh. 1956, s. 9f, 16, 176ff., 292f.

⁵⁹ C. Bjørn: *Bonde herremand konge*, Kbh. 1981, s. 43f, 58ff.; Henningsen 2006, s. 800ff.

⁶⁰ Bregnsbo 1997, 220ff.; Lind 2000, 214ff.

på, hvem der kunne læse, hvad de læste, og i hvilket omfang man kan sige, at landbosamfundets almue havde adgang til patriotismens forestillinger om fædrelandet. De bønder, som skrev dagbøger, tilhørte bondesamfundets velstående lag, de, der agerede udadvendt i regionen som handlende, og som var i kontakt med købstæderne. Egentlig læsefærdighed var ret udbredt i disse lag af bondesamfundet, men skrivende bønder var der ikke mange af, og de var antagelig ikke som bønder var flest. De var stræbsomme og fremtidstænkende og havde embeder i lokalsamfundet som sognefogeder, skiftemænd eller sandemænd. Hovedparten af menneskene i bondesamfundet var derimod, hvad Palle O. Christiansen har kaldt fatalister, hvis grundsyn var, at livet var bestemt af skæbnen og i sidste ende Gud. De levede fra hånden og i munden, tænkte ikke på fremtiden, men på de timelige fornøjelser og satte deres lid til den sikkerhed, som landsbyfællesskabet og godsejerens patriarkalske forpligtelser trods alt gav. Fatalisterne⁶¹ var så at sige bærere af den tidsspecifikke mentalitet, som hang sammen med landsbyfællesskabet og den godsverden, fællesskabet indgik i. Mindretallet var de mere udadvendte, de stræbsomme, som sikrede fremtiden ved økonomisk tænkning og transaktioner.⁶²

Den sociale lagdeling og mentale forskel mellem fatalister og stræbere kan forbindes med forskelle i læse- og skrivefærdigheder. De konkrete og praktiske erfaringer, som krævedes for at opretholde livet i en mestendels selvforsynende fødevarøkonomi, blev bevaret mundtligt og ikke mindst overført ved praktisk „gøren efter“. Traditionalismen,⁶³ at holde fast i det kendte og velafprøvede, formidlet mundtligt i ord-sprog og talemåder, og inddragelsen af børnene i det daglige arbejde var den måde, man vedligeholdt og for en stor del holdt fast i den praksisviden, man havde behov for. Det fordrede ikke læsefærdighed-

⁶¹ Som Claus Bjørn gør opmærksom på, er det yderst sjældent, man møder mere udarbejdede forestillinger om, at samfundet kunne være anderledes indrettet blandt bønderne. Bjørn 1988, s. 71.

⁶² P.O. Christiansen: *Lykkemagerne: Gods og greve, forvalter og fæster i 1700-tallets verden*, Kbh. 2002, s. 150ff. Steen Busck finder i sin undersøgelse af bønderne i Sundby Sogn på Mors, at begge typer findes, men at der snarere var tale om et kontinuum end to adskilte typer, og at de rene fatalister udgjorde et mindretal (Busck 2011, s. 555f, 941). Det modsiger på den ene side ikke Christiansens pointe, men peger også på repræsentativitetsproblemet, idet jeg generaliserer ud fra lokalstudier. Det kunne måske også pege på, at jo mere intensivt godsforholdet var, desto flere fatalister vil man finde. Godsforholdet var en basal institution, men spillede ikke den samme rolle i alle egne af kongeriget. Det var mere intenst på Sjælland og i Østjylland end i Vest- og Nordjylland, hvor det spillede en mindre rolle i bøndernes hverdag (Busck 2011, s. 650, 810f.).

⁶³ Henningsen 2006, s. 804ff., 938; Busck 2011, s. 829ff., 937f.

er. Læsefærdigheder, som kunne give adgang til fortællinger om myter om fælles ophav og fædreland, var således ikke knyttet til landsbyens praktiske liv, men derimod til ønsket om religiøs frelse og til aktiviteter, som knyttede an til forhold uden for byen, primært handel – „commercial literacy“ – og dertil „administrative“ opgaver som sandemand, kirkeværge eller sognefoged.⁶⁴

For det fatalistiske flertal knyttede læsefærdigheder sig alene til frelsen, og så vidt jeg kan vurdere, er der ikke meget der tyder på, at læsefærdigheden nåede længere end til en læsefærdighed, som kan betegnes som religiøs, dvs. „reading and memorizing of familiar material, to be recalled upon demand“.⁶⁵ Læsefærdighederne kunne gå tabt igen, og der blev ikke stillet de samme krav til konfirmationens test af de indlærte færdigheder som til de stræbsommes børn. Ifølge Ingrid Markussen findes der mange eksempler på, at socialt ringe stillede børn slap igennem, selv om kundskaberne var små. Kravene tilpassedes efter konfirmandens baggrund og evner.⁶⁶ Dette forhindrede ikke, at børn fra de lavere sociale lag på landet nåede videre fra den religiøse læsefærdighed til en funktionel læsefærdighed, der omfattede læsning af verdslige tekster, men det var næppe almindeligt ved århundredets midte.⁶⁷ Men selvom funktionelle læsefærdigheder blev

64 J. Møllgaard: „Sognefogederne under den tidlige danske enevælde“, *Fortid og Nutid*, 1998, s. 163-180. At læsefærdigheder trivedes i miljøer, hvor de gav erhvervsmæssig mening, se herom også J. van Lottum & B. Poulsen: „Estimating levels of numeracy and literacy in the maritime sector of the North Atlantic in the late eighteenth century“, *Scandinavian Economic History Review*, 59:1 (2011), s. 67-82, 78.

65 L. Guttormsson: „The Development of Popular Religious Literacy in the Seventeenth and Eighteenth Centuries“, *Scandinavian Journal of History*, 15 (1990), s. 7-35, 8; Charlotte Appel er kritisk over for begrebet religiøs læsefærdighed, jf. C. Appel, *Læsning og bogmarked i 1600-tallets Danmark*, Kbh. 2001, s. 27, 364. Guttormsson fastholdt begrebets relevans i 2012, hvor han undersøgte de punkter, hvor nyere forskning – herunder Appels – havde revideret den tidlige nordiske læsehistorier resultater, og betegnede 1700-tallets „literacy“ som religiøst betonet: L. Guttormsson: „Udviklingen af læse- og skrivefærdighed i Norden 1650–1850. Historiografiske funderinger“, A.-C. Edlund (red.): *Att läsa och att skriva. Två vågor av vardagligt skriftbruk i Norden 1800–2000*, Växjö 2012, s. 19-37, 34.

66 Jeg følger her Markussens tolkning, som tager udgangspunkt den praksis, som fulgtes efter 1736, i modsætning til Appels tolkning, som tager udgangspunkt i de udvidede normative krav. C. Appel: „Kunne læse udi Bøger Prent“, *Bol og by*, 1995:2, 18-94, 39f.

67 Se også C. Appel & M. Fink-Jensen: „Da læreren holdt skole“, C. Appel & N. de Coninck-Smith (red.): *Dansk Skolehistorie*, bd. 1, Århus 2013, s. 340ff.; Busck 2011, s. 86g; J. Seerup: *Søetaten i 1700-tallet*, ph.d.-afhandling, Københavns Universitet 2010, s. 138ff.; I. Markussen, „Grundlæggende fag i skolen 1739 og

stadig mere udbredte i løbet af 1700-tallet, hvilket skabte øget efterspørgsel mødt af et stigende antal publikationer og forlagsvirksomheder, synes der at have været en socialt betinget forskel i læsefærdigheder i landbosamfundet, der først udjævnede sig i 1800-tallet.⁶⁸

Allerede i slutningen af 1600-tallet må, så vidt jeg kan se, hovedparten af de funktionelt læsefærdige være kommet fra velhavende og indflydelsesrige bondefamilier, den gruppe af gårdmænd, hvorfra „administratorer“ som kirkeværger, sandemænd og sognefogeder blev udvalgt. Her gav tilegnelsen af funktionel læsefærdighed mening, og der kan således spores en tendens til, at hvor læsefærdigheden var kommet ind i en familie, blev den om muligt givet videre. I dette lag med den stræbsomme livsstil var der vilje og evne til at planlægge og sørge for de kommende generationer. Gårdmandssønnerne på de større landbrug var bedre underviste, de kunne ofte skrive og regne, søgte ofte bedre landsbyskoler, hvis skole da ikke ligefrem blev holdt hos forældrene. Oplysninger om, hvor der blev holdt skole i private hjem, en hyppigt forekommende aktivitet, viser, at værten var en af sognets store gårdmænd og „administratorer“.⁶⁹ Endvidere slap børn fra landbosamfundets ledende grupper ikke igennem konfirmationens test, medmindre de havde opnået skolens maksimumkrav, hvilket ikke alene bestod af den kristne børnelærdom, men også spørgsmål til Pontoppidans katekismusforklaring, et 160-siders pensum, som krævede funktionelle færdigheder.⁷⁰ Også landsbyhåndværkere synes at have været inkluderet i gruppen med funktionelle læsefærdigheder, igen en gruppe, for hvem læsefærdigheden gav erhvervsmæssig mening.⁷¹

Hvilke læsetilbud var der på markedet? Først og fremmest er det vigtigt at holde sig for øje, at de fattigste ikke havde det store økonomiske overskud til anskaffelse af bøger. Hovedparten af landsbysamfundets beboere levede i en subsistensøkonomi, hvor bøger, der ikke var forudsætninger for frelsen eller konfirmationen, næppe har stået højt

deres betydning for befolkningens læse- og skrivefærdighed“, *Årbog for Dansk Skolehistorie*, 1989, s. 26-41, 39; A. Thestrup, „Varselsmænd skal kunne læse og skrive“, *Uddannelseshistorie*, 1992, s. 31-43.

⁶⁸ H. Horstbøll: *Menigmands medie. Det folkelige bogtryk i Danmark 1500-1840*, Kbh. 1999, s. 354 taler om en læserevolution efter 1770, som ligger i forlængelse af de foregående 200 års udvikling af et marked for bøger og skrifter.

⁶⁹ Appel 2001, s. 91ff., 320ff.; Appel 1995, s. 22. Sognefogederne kunne både læse, regne og skrive, og tendensen til, at de sørgede for, at deres sønner kom i skole og erhvervede sig de samme færdigheder, så de kunne overtage hvervet, indikeres af flere eksempler hos Møllgaard 1998, s. 165, 176ff.

⁷⁰ Markussen 1991, s. 49.

⁷¹ Appel 2001, s. 91ff., 320ff.

på listen over livsfornødenheder.⁷² Men det gjorde de religiøse skrifter generelt, og den efterspørgsel, dette affødte, gav sig til kende i udbuddet af små billige formater beregnet for menigmand. En tredjedel af alle dansksprogede publikationer var i 1710 religiøs litteratur. Pontoppidans katekismusforklaring, der blev lovpligtig i Danmark og Norge 1736, var i 1742 udkommet i 70.000 eksemplarer, mere end 10.000 om året. Samtidig udvikledes der ved siden af dette et ekspanderende marked med et alsidigt udbud af verdslig litteratur, som stod til rådighed for det københavnske publikum året rundt, men som også havde et mere sæsonbetonet distributionsnet i købstæderne og i et mere ubestemmeligt omfang på landet.⁷³

I den verdslige litteratur for menigmand skal fædrelandsforestillingerne findes.⁷⁴ Her træder kongekrønikerne frem som en genre, der formidlede kongetroskaben, og Henrik Horstbøll konkluderer, at den „undersåtlige kongepatriotisme var selve genre, de oktavtrykte kongekrønikers livsnerve og eksistensbetingelse“.⁷⁵ Hvor langt disse skrifter er kommet ud i samfundet, er et spørgsmål. Et centralt eksempel på en kongehistorie, Jens Sørensen Nørnissums *En kort Dansk Krønike den meenige Mand til Nytte oc Gaffn*, som formidlede kongerækken med træsnit og korte biografier af alle konger fra kong Dan og fremefter, kom i to oplag i 1645, blev genoptrykt i 1649, kom i en forkortet udgave i 1732, som helhed i 1750 og i ajourførte udgaver mindst seks gange derefter, hvilket tyder på, at der var et udbredt marked for den.⁷⁶ Det samme gælder den mest udbredte publikation i bondelandet, nemlig almanakken. Den var forsynet med en oversigt over de danske kongers

⁷² J.T. Lauridsen: „Læsning og Bogmarked i 1600-tallets Danmark“, *Fund og Forskning*, 41 (2002), s. 351-370, 360.

⁷³ Appel 2001, s. 592ff.; Horstbøll 1999, s. 282, 297f, 436ff.

⁷⁴ Sebastian Olden-Jørgensen peger på skillingsviser som en kommunikationskanal for patriotiske forestillinger til bondestanden i 1600-tallets første halvdel og ser de mange viser og de mange oplag, de kom i, som et indicium på patriotisme i bondestanden. S. Olden-Jørgensen: „Krigens viser – pønitense, patriotisme og ironi i Tredivårskrigen danske skillingsviser“, L. Bisgaard m.fl. (red.): *Krig fra først til sidst. Festskrift til Knud J. V. Jespersen*, Odense 2006, s. 99-121, 106ff. Tilsvarende undersøgelser fra 1700-tallet findes mig bekendt ikke, men Olden-Jørgensens pointe understøtter ideen om, at patriotisme i et eller andet omfang har fundet vej til de funktionelt læsende bønder og videre som mundtlig overlevering.

⁷⁵ Horstbøll 1999, s. 542.

⁷⁶ Horstbøll 1999, s. 523ff.; H. Horstbøll: „De „små historier“ og læserevolutionen i 1700-tallet. Fra Bogtrykker Joachim Wielandt til bogtrykker J. R. Thiele“, *Fund og Forskning*, 33 (1994), s. 77-99, 78ff.; T. Dahlerup: „Danish National Identity, c. 700-1700“, C. Bjørn, A. Grant & K.J. Stringer (red.): *Nations, Nationalism and Patriotism in the European Past*, Kbh. 1995, s. 56-67, 65f.

historie og bidrog på denne måde til fremhævelsen af kongemagten. I almanakken for 1661 kunne man finde en oversigt over postruter i Danmark, Norge, Slesvig og Holsten samt oplysninger om markeder ved siden af de praktiske landbrugsråd, som det blev publikationens primære hensigt at formidle til, som det hed i 1664-udgaven, „de flittige oc arbeidsom Afuelsmand udi vort Fædreneland til Underretning/Hielp oc Forlindring“, hvormed den adskilte sig fra den almindelige bondepractica ved i titlen at indføje den flittige avlsmand i fædrelandets rum og tid.⁷⁷ Men det var først fra slutningen af 1700-tallet, at de genrer, som henvendte sig til almuen, blev en del af det patriotiske oplysningsprojekt. Først den sidste ajourførte udgave af Nørnissums kongebog fra 1816 fik en klar nationalpatriotisk toning, ligesom et andet udbredt skrift som *Almuens Lærer* (1787-89) sigtede på at forandre den fatalistiske bondementalitet ved at introducere patriotismen for almuen.⁷⁸

Vender vi os nu mod bondedagbøgerne, var det, de dagbogsskrivende bønder noterede, først og fremmest praktiske ting om vejret, markarbejdet og handlen, i nogle tilfælde lokale begivenheder; kun undtagelsesvis kommer det omkringliggende samfund til syne.⁷⁹ Som forventeligt findes der eksempler på udsagn om „voris konge“, der peger i retning af kongetroskab.⁸⁰ Men det kan faktisk også lade sig gøre at finde enkelte udsagn, hvor en af de stræbsomme dagbogsskrivere omkring år 1800 omtaler Danmark som fædre- og fødeland, identificerer et vi som indbyggerne i kongeriget Danmark, der omtales som vort land. Det sker inden for en patriotisk diskurs og viser, at i det mindste nogle bønder på dette tidspunkt, men næppe bondebefolkningens fatalistiske flertal, havde en diffus statspatriotisk forestilling om fædrelandet, som kendetegner etnien. Det synes rimeligt at tro, at patriotisk tankegods var mere udbredt i disse lag, end de få eksplicite udsagn lader formode, fordi dagsbogsgenren ikke inviterede til at skrive om fædrelandet og storpolitiske forhold.⁸¹ Det må dog samtidig siges, at

⁷⁷ Horstbøll 1999, s. 576ff., citat s. 576 og 577.

⁷⁸ L. Toft Andersen: „Bondens almanak“, *Bol og By*, 1 (1986), s. 79-115, 105ff.; Markussen 1991, s. 334; Horstbøll 1999, s. 543f.; Engelhardt 2010, s. 23off.

⁷⁹ K. Schousboe: „1700-årenes optegnelser“, K. Schouboe (red.): *Bonedagbøger – kilder til dagliglivets historie*, Kbh.: 1980, s. 9-14, 9ff. F.eks. i *Elsmark-Dagbogen 1748-1835*, udg. af B. Jørgensen, Kbh. 1993 spiller lokale begivenheder som tyveri og krybskytteri en fremtrædende rolle ved siden landbrug og vejrlig, men til gengæld er der ikke noteringer om verden udenfor.

⁸⁰ *Christen Hansens dagbog. Elstrup 1766-1810. Historisk samfund for Als og Sundeved*, bd. 64 (1986), s. 45.

⁸¹ Tine Damsholt: „...mit fødelands skæbne og tarv under de nærværende omstændigheder...“: Danskhed og bondeoptegnelser omkring år 1800“, *Folk og*

de patriotiske forestillinger ikke omfatter hele etnien. Det dansktalende Slesvig er ikke inkluderet, da det synes at være kongeriget grænse, som afgrænser fædrelandet, ikke sproget. Sproget er fraværende som referencepunkt i bondedagbøgerne.

Hvad historiebevidstheden i landsbyfællesskabet angik, et andet karakteristikum ved etnien, kan man sige, at de læsetilbud, som de funktionelt læsende bønder kunne stifte bekendtskab med, understøttede og legitimerede kongemagten, det være sig almanakkens kongelister eller kongekrønikerne. I den forstand kan man sige, at kongerækken forlenede den enkelte med en forestilling om at være undersåt i en konges rige, hvis magt var gået i ubrudt arv fra tidernes morgen. Det var tingenes uforanderlige tilstand. Men ud over den vertikale kongemyte synes den historiske bevidsthed ikke at have kunnet inkludere en horisontal myte om fælles etnisk oprindelse. Hovedbestanddelen bestod af mundtlig tradition for lokale overleveringer om hændelser i fællesskabet. Landsbyfolks sociale hukommelse rummede ikke statens eller fædrelandets historie, undtagen hvor nogle beboere tilfældigvis have været deltagere, f.eks. som soldater. Landsbyens hukommelse havde aldrig den almene histories karakter, men var en personlig indskrivelse i den stedlige skæbne. Brudstykker af beretninger om de svenske troppers hærgen i 1658 levede længe i folkemunde, om uår som 1772, om herskabet eller om dengang nogen på særlig snedig vis stjal brænde i skoven, et utal af små historier, som blev fortalt og genfortalt og skabte tilhør og indforståethed. Dertil kom traditionens hævdevundne læresætninger, som blev videregivet fra generation til generation i form af billedlige og letforståelige ordsprog.⁸²

Konklusioner og perspektiver

Böss' forestilling om, at successive elitefortællinger spredes i etnien og binder den sammen, synes ikke at holde stik. Undersøgelsen af almuens læsefærdigheder viser, at funktionelle læsefærdigheder ikke var hver mands eje, men antagelig primært at finde i de lag i landbosamfundet, der varetog „administrative“ funktioner eller handelsmæssig virksomhed. For disse mennesker gav funktionelle læsefærdigheder mening, og i disse lag kan man se spor af den patriotisme, som gjorde sig gældende i en borgerlig offentlighed i København med forgreninger til provinsen. Læsefærdigheder, som kunne bringe de lokalt orienterede bønder i forbindelse med den borgerlige offentligheds patriotisme, findes endvidere først i slutningen af århundredet og altså kun i et begrænset lag af landsbysamfundet: De stræbsomme, fremtidsori-

kultur, 1998, s. 18-38. Damsholt 2000, s. 318ff.

⁸² Christiansen 2002, s. 124ff. Henningsen 2006, s. 804.

enterede bønder, der også så en mening i at sikre deres børns læse- og skrivefærdighed. Ud fra de spredte lokale undersøgelser, som findes, synes disse færdigheder i vækst efter 1736 med et egentligt gennemslag omkring år 1800, hvor en tredjedel kunne læse og skrive og en endnu større del læse.

Selv hvis man ser bort fra den fejlagtige datering af statsbygningsprocessens begyndelse til omkring 1400, rammer Böss' forestillinger om en jævn og retlinet befolkningsmæssig homogeniseringsproces i kraft af den fortløbende statsbygning ved siden af. Statsbygning-en under enevælden var centralistisk i tænkning og bestræbelse, men patriomonal i praksis, hvilket giver et meget mere komplekst billede af staten og identifikationsmønstrene, end Böss formodentlig forestiller sig. Der tegner sig et billede af en urban, overvejende københavnsk, borgerlig offentlighed orienteret mod staten og det patriotiske samfund, man ønskede at etablere i enevældens og helstatens rammer. Den patriotiske diskurs kom aldrig til at omfatte hele „etnien“. Der tegner sig nemlig også et billede af et lokalt rodfæstet landbosamfund med landsbyen som omdrejningspunkt, der byggede på mundtlige traditioner og en konkret religiøsitet. Her gav det religiøse funktionel mening – man udførte sine dagligdags forehavender med det religiøse i baghovedet. Her gav kongen funktionel mening – gik godsejeren for vidt i sine fordringer, kunne man henvende sig til kongen, der var, det vidste alle, den lille mands beskytter. Fædrelandet synes til gengæld ikke at have givet funktionel mening, selvom det patriotiske fædrelandsbegreb og „vi danske“ begyndte at gøre sig gældende i de stræbsomme lag i slutningen af århundredet, måske understøttet af den intensive rede værnepligt, som påhvilede bønderne efter 1789.⁸³ Protester og supplikker var altid lokalt forankrede og lokale i deres sigte, hvilket afspejler lokale horisonter, hvor man i enkelte tilfælde koordinerede protester i det område, man havde kontakter i. I de brede, mere fatalistisk og landsbyorienterede lag er der ikke nogen grund til at formode, at et abstrakt begreb om fædrelandet gav mening.

Hvad der kan siges at have forenet land og by, borger og bonde, er kongetroskaben. Enevældens legitimitet var påfaldende stor i den patriotiske diskurs. Men det var ikke den patriotiske diskurs' begreb om konge, stat og almenvel, som gjorde sig gældende blandt landalmuen. Det var derimod kongemyten eller, med Böss' begreb, kongefortællingen. Forestillingen om den gode og retfærdige konge fandt støtte i supplikinstitutionen, og omfanget af bøndernes brug af den siger også noget om dens rodfæste i landbosamfundet. Kunne de læse, fandt kongefortællingen også støtte i kongekrønikerne og almanak-

⁸³ Damsholt 1998, s. 35.

kernes kongelister. Set i lyset af bøndernes traditionalisme og deres opfattelse af, at samfundets indretning i det hele taget var givet, uforanderlig og i sidste ende indstiftet af Vorherre, er det en mulighed, at kongen og hans status som bondens beskytter indgik i den samfundsorden, som havde eksisteret fra arilds tid, og som var god nok.⁸⁴

Kongetroskaben var udbredt i landbobefolkningen langt op i 1800-tallet, og tiltroen til kongemagten kan måske være med til at forklare, at selv de demokratiske bondevenner ikke ønskede republikken 1848-49, men et konstitutionelt monarki. Men den traditionelle kongetroskab stod snarere i vejen for, at national tænkning og den dansk-nationale bevægelse kunne vinde indpas blandt bønderne, end den var en forudsætning. Kongetroskaben besad en evne til at forbinde lokale og regionale identiteter med kongemagten, men den enevældeloyal kongetroskab stod i vejen for at bønderne sluttede op bag det nationale program og projektet om den nationale stat. Derfor giver det mening at se nationalismen og den nationale tænkning som et brud med både patriotismens enevældeloyal helstatstænkning og landbosamfundets kongetroskab, som vel at mærke ikke skete fra den ene dag til den anden, men var en langstrakt forandringsproces over flere generationer. Også i kongeriget måtte der agiteres ganske meget og længe for at skabe ikke-kongetro og ikke-lokal politisk bevidsthed hos bønderne, der skulle få dem til at erkende, at de var en del af samfundet, fædrelandet, at de tilhørte en samlet stand med fælles samfundsinteresser, hvilket beredte de få aktive bondeagitorer i 1830'erne og 1840'erne så mange ærgrelser og krævede så mange retoriske anstrengelser.

Dette skifte fra det lokale til det nationale betinges ikke af kontinuiteter, men af den gamle ordens sammenbrud efter 1760. Efter landbo-reformerne går standssamfund, landsbyfællesskab og det patrimoniale godssystem i opløsning. Opløsning af landsbyfællesskabernes dyrkningskollektiver og gårdmændenes økonomiske fremmarch skabte i stedet en social klasse af selvejerbønder og en mange gange større klasse af jordløse landboere. I stedet for identifikation med landsbyen blev gården det nære, bønderne orienterede sig i forhold til,⁸⁵ og som den politiske agitation søgte at forbinde til et samfunds-niveau. Fællesskab blev til enkeltgård og social lagdeling uden for fællesskabets rammer. Godsforholdet blev til et statsforhold, hvor statens lokale repræsentanter trådte i godsejerens sted. Birgit Løgstrup kalder det bondens frisættelse og en transition eller overgang fra en samfundsorganisering til en anden, fra patrimonialisme eller godsejerstyre til

⁸⁴ Jf. Busck 2011, s. 809.

⁸⁵ Schousboe 1988, s. 67.

kapitalisme eller agrarkapitalisme.⁸⁶ Men heri afspejler hun ikke et særstandpunkt, men en grundlæggende konsensus i dansk faghistorie, hvori der nok kan spores forskellige teoretiske forklaringsmodeller, men – så vidt jeg kan se – ikke nogen egentlig uenighed.

I dette ligger der for en modernistisk tolkning en nødvendig forudsætning for den moderne nations opståen. Forudsætningen er en transition, et brud, selvom der ikke var tale om et pludseligt skifte. Bondebefolkningen måtte frisættes af den gamle orden for at kunne integreres i en ny. Men hvis ikke „etnien“, hvad er så grundlaget for den nationale integrationsproces i 1800-tallet? Fra et modernistisk synspunkt vil mit svar på spørgsmålet om grundlaget for den moderne danske nation være todelt. For det første bygger den på et ideologisk skifte, som gjorde sig gældende i dele af aristokratiet, i samfundets intellektuelle og bredere borgerlige lag fra midten af 1700-tallet, og som betegnes patriotisme. Især den borgerlige form, som kaldes nationalpatriotisme, synes i sit perspektiv på verden at have dannet en horisont, som den romantiske nationalisme tog afsæt i og omformede ud fra andre forestillinger om folk, især sammenhængen mellem folk og sprog, og folkesuveræniteten, som Den Franske Revolution havde sat i politisk tale. For det andet, hvad angår befolkningens brede lag af almue, byggede den nationale integrationsproces for det første på den befolkning, som var indbyggere i staten, da moderniseringsprocessen satte ind. Skåne var det centrale danske landskab indtil 1658, men blev i kraft af den danske konges nederlag en del af en svensk national integrationsproces, og derfor blev befolkningen svensk. Og nok så vigtigt inkluderede den nationale integrationsproces de befolkninger, som den nationale ideologi gjorde det relevant og afgørende vigtigt for at tilhøre den danske nation og dermed at være en del af en dansk nationalstat. Det gælder den dansksprogede befolkning i hertugdømmet Slesvig. Den slesvigske befolkning blev først dansk og sluttede op bag en dansk-national bevægelse, da den nationale tænkning gjorde tilhørsforholdet til Danmark og det danske aktuelt og virkeligt, og storpolitiske forhold gjorde valget mellem dansk og tysk nødvendigt. Bevægelsen mobiliserede fra midten af 1830'erne de dansksprogede slesvigere og trådte ind på scenen som danske slesvigere i 1848. Bevægelsen udviklede sig til en nationalt dansk bevægelse med bred folkelig opbakning frem mod 1864 og fastholdt en dansk identitet frem til 1920, hvor de nordslesvigske dele af det gamle hertugdømme blev forenet med Danmark.⁸⁷

⁸⁶ Løgstrup 2015, s. 44ff.

⁸⁷ G. Japsen: *Den nationale udvikling i Åbenrå 1800-1850*, Åbenrå 1961; G. Japsen: „Statspatriotisme og nationalfølelse i Sønderjylland før 1848“, *Historie*, Ny

Staten øgede fortløbende sin infrastrukturelle magt i kongeriget samtidig med, at den førte en udenrigspolitik, som gjorde helstat til nationalstat fra 1848, afsluttet med krigen i 1864. Dette var udtryk for sprogets politisering og politikens nationalisering efter 1840, hvor parallelle nationale bevægelser i hertugdømmerne og kongeriget satte deres anti-imperiale politik igennem over for den danske enevældige helstat grundet på en ny opfattelse af folk og suverænitet. Mens landbobefolkningen ikke spillede nogen rolle i de nationale bevægelser frem til 1848, skete der derefter en national integrationsproces, ikke alene i kraft af statens stadigt stigende infrastrukturelle magt, men nok så meget fordi alle samfundsinstitutioner og politiske processer, sociale kommunikationsprocesser og andre samfundsprocesser efter 1848 blev lagt i nationale rammer i en integrationsproces, som både havde sit ophav fra oven, i staten, og fra neden, i civilsamfundets selvorganisering.

Række XIII, 1-2 (1979), s. 107-122; H. Schultz Hansen: „Den danske bevægelse i Sønderjylland ca. 1830-50“, *Historie*, Ny Række XIIX, 3 (1989-1991), s. 353-395; H. Schultz Hansen: „Die Schleswiger und die Teilung“, M. Rheinheimer (red.): *Grenzen in der Geschichte Schleswig-Holsteins und Dänemarks*, Kiel 2006, s. 339-351; H. Schultz Hansen: „Befolkningen, de nationale bevægelser og kampen om Slesvigs fremtid i 1864“, R. Hering & H. Schultz Hansen (red.), *1864 – Menschen zwischen den Mächten 1864 – Mennesker mellem magterne*, Kiel 2016, s. 245-275; S. Bo Frandsen: „Some reflexions on Schleswig and Holstein as contested regions“, M. Bregnsbo & K.V. Jensen (red.): *Schleswig Holsten – contested region(s) through history*, Odense 2015, s. 15-25; A. Teebken: „Räumliche und mentale Grenzziehung im 19. Jahrhundert“, Rheinheimer (red.) 2006, s. 353-366; S. Lyndby Christensen: *Er Æreboer Danskere? Forestillinger om befolkningens tilhørsforhold på Ærø 1834-1848*, upubliceret speciale, Roskilde Universitet 2006.